

А.М. Соян

ТЫВА ЧОГААЛ ТӨӨГҮЗҮ

(1921-1944 чч.)

Кызыл
2019

**Федеральное государственное бюджетное образовательное
учреждение высшего образования
«Тувинский государственный университет»**

А.М. Соян

**ТЫВА ЧОГААЛ ТӨӨГҮЗҮ
(1921-1944 чч.)**

Өөрөдилге-методиктиг пособие

**Кызыл
2019**

УДК 8(09)=821.512.156 (09) (075.8)
ББК 83.3 (2Рос.Тув)я73
С70

Печатается по решению УМС
ФГБОУ ВО «Тувинский государственный университет»

Автор

А.М.Соян, доцент кафедры тувинской филологии и общего языкознания, канд.
филол.наук.

Рецензенты:

Е.Т.Чамзырын, доцент кафедры тувинской филологии и общего языкознания, канд.
филол.наук; *Херел А.Х.*, ведущий научный сотрудник лаборатории тувинской филологии
ГБНУ МОиН РТ «Институт развития национальной школы»

Соян А.М.

История родной литературы (1921-1944 гг.): учебно-методическое пособие. – Кызыл: Изд-во ТувГУ, 2019. – 49 с.

Учебно-методическое пособие предназначено для студентов направления подготовки 44.03.05 Педагогическое образование, профилей «Родной язык, литература» и «Иностранный язык (английский язык)». В нем рассмотрено становление и развитие тувинской литературы в 1921-1944 гг. Учебно-методическое пособие содержит теоретический материал, а также произведения для изучения тувинской литературы первого периода и практические задания к учебному материалу.

Автор

А.М. Соян, тыва филология болгаш ниити дыл эртеминиң кафедразының доцентизи,
филол. эрт. кандидады

Рецензентилер:

Е.Т.Чамзырын, тыва филология болгаш ниити дыл эртеминиң кафедразының доцентизи,
филол. эрт. кандидады; *Херел А.Х.* – ТР-ниң Өөрөдилге болгаш эртем яамызының
«Национал школа хөгжүдөр институтунда» тыва филология лабораториязының
башкарыкчы эртем ажылдакчызы

Соян А.М.

Тыва чогаал төөгүзү (1921-1944 чч.): өөрөдилге-методиктиг пособие. – Кызыл: ТывКУниң НҮЧ, 2019. – 49 с.

Өөрөдилге-методиктиг пособие «Тыва дыл, чогаал» болгаш «Даштыкы дыл (англи дыл)» деп профильде өөренип турар бакалавриат сургуулдарыңга бижиттинген. Ында тыва литератураның тыптып келгенин, баштайгы базымнарын, сайзыралын көргөн. Бирги үе-чаданы өөрениринге ажыктыг теоретиктиг материал болгаш 1921-1944 чылдарда бижиттинген чогаалдар болгаш практиктиг материалдар, онаалгалар кирген.

ДОПЧУЗУ

ЭГЕ СӨС	4
Шүлүк чогаалының тывылганы, эге базымнары, хөгжүлдези	6
Моол дыл кырынга үнүп турган шүлүктөр	7
М.Содунам. Ленин дугайында шүлүк	7
Д. Барыкаан. Марттың сези	8
Латинчиткен бижик кырынга парлаттырган шүлүктөр	10
S. Pyrby. Parbbn cykten yngen хун.....	10
S. Pyrby. Ertenginин ыгь	11
S. Pyrby. Tulcuuškun-ce.....	13
С.Сарыг-оол. Эрге-шөлээ	14
Олег Саган-оол. Бистиң төрөөн чуртувус.....	15
С.Сарыг-оол. Эки чуртувус холувуста, эрге-шөлээвис бодувуста.....	17
Пионер чараш	19
О. Сувакпит. Борбак-Арыг	20
Проза чогаалының тывылганы, баштайгы базымнары.....	22
Б. Хөвөңмей. Азаң эвес, амыдыралың мен.....	23
С. Тока. Каргыга чорааным	26
О.Саган-оол. Малчын арат Сандый	29
Шии чогаалының тывылганы	34
Kөk-ool. Cuttu utpaальҥar	36
Түңнел.....	45
Литература даңзызы	46

ЭГЕ СӨС

Улустун аас чогаалы, делегейниң чоннарының литературазы, очулга ажылындан укталып, дөстөлгөш, тыва литература тыптып, сайзыраан. Ооң хөгжүлдезиниң эге чадазында бижиттинген чогаалдар моол дыл кырынга база латинчиткен алфавитке парлаттынгылаан.

М.Содунамның 1926 чылда бижээни “Ленин дугайында шүлүк” деп шүлүү тыва поэзияның дун чогаалы кылдыр санадып турар. Дараазында баштайгы тыва херээжен чогаалчы Д.Барыкаанның “Марттың сези” (1929 ч.) деп шүлүү парлалгага көстүп келген.

1937 чылда “Съындь согаалдар” (“Чыынды чогаалдар”) деп ном чырыкче үнгөн. Ында кирген шүлүктөрни дараазында темалыг бөлүктөргө чарган:

1. Эрге-шөлээ, хосталга дугайында чогаалдар.
2. Оран-чурт дугайын мактап чогааткан чогаалдар.
3. Мал, тараа ажылының дугайында чогаалдар.
4. Эртем-культур дугайында чогаалдар.
5. Херээженнер дугайында чогаалдар.
6. Эш Токаның башталгазы-биле намның массалыг бригадының Тес-Хем чорааш, ол кожууннуң чедер, четпес ажылдарын илередип чогааткан ырлар.
7. Аревэ дугайында чогаалдар.

Проза чогаалынга хамаарыштыр алырга, тыва литератураның сайзыралының бирги үе-чадазында автору билдинмес фельетоннар (чижээлээрге, «Кушкаш чурттап турар склад тур» (1935 ч.), «Сүрүңмей кадайынга хайыракан-на» (1936 ч.), «Арагачыларның уязы» (1936 ч.), очерктер (орук демдеглелдери), чечен чүүлдер, чечен чугаалар тыптып келгилээн. Б.Хөвөңмейниң “Аныяк Биче-оол” (1936 ч.) деп чогаалы эң-не баштайгы чечен чугааларның бирээзи кылдыр санаттынар.

Оон аңгыда 1921-1944 чылдарда тоожу жанрының эге таваа салдынган. Бөлүк авторларның казах чогаалчы А.Нухраттың «Хову тоожузу» деп чогаалынга үндөзилээн «Самбукайың чугаазы» (1930 ч.) деп тоожузу, С.Сарыг-оолдун «Белек» (1941 ч.) деп тоожузу бижиттинген. 1943 чылда С.Токаның алызы

барып «Араттың сөзү» деп романының бирги ному болу берген «Тос чадырда» деп тоожузу парлаттыңан.

Баштайгы шии чогаалдарының чогааттынып турган кол аргазы – импровизация. Чижек кылдыр алырга, “Кижизиг чем” деп амгы үеге чедир сөзүглели кадагалаттынып артпаан шиини ойнап турганын эртемденнер А.Калзан, М.Хадаханэ, Д.Куулар [1975], Э.Мижит [2013] болгаш өскелер-даа демдеглээн. Чамдык шиилер коллективтии-биле бижиттингилээн (“Хаан чарлыы”, “Чечен-кыс” д.о.ө).

Ынчангаш өөредилге-методиктиг пособиёде сургуулдарның «Төрээн (тыва) чогаал төөгүзү» деп эртемни өөренип тура, тыва литератураның хөгжүлдэин билип, шингээдип алырынга ажыктыг чогаалдарны шилип киирген, оларның чамдыктарының сөзүглелдери амгы үеде барык тывылбас, архив шыгжамырында чыдар.

Өөредилге-методиктиг пособиё чүгле сургуулдарга эвес, а ниитизи-биле чечен чогаалды сонуургап чоруур кижилерге, башкыларга ажык-дузалыг.

ШҮЛҮК ЧОГААЛЫНЫҢ ТЫВЫЛГАНЫ, ЭГЕ БАЗЫМНАРЫ, ХӨГЖҮЛДЕЗИ

Тыва литератураның хөгжүлдесинин бирги үе-чадазында эң-не сайзырап, хөгжөөн жанр – шүлүк. Ол улустуң аас чогаалының үлегер домак, тывызык, улустуң ыры, кожамык, алгыш-йөрөөл деп хевирлеринден укталып, дөстөлгөн. Адаттынган жанрлар шупту шүлүк тургузуглуг.

Эң-не баштайгы тыва чогаалдарны бөлүк авторлар азы уран чүүл, бижик бөлгүмнеринин киржикчилери коллективтии-биле демнежип бижип турганнар. Шак ындыг арганы ажыглаанының түңнелинде “Он чылдың ырызы”, “Ленинниң оруу-биле бурунгаар!”, “”Кызыл Шеригниң чаа ыры” деп шүлүктер чогааттынган.

Эртемден Л.Мижиттиң демдеглээни-биле алырга, 1920 чылдарның ийиги чартыындан бээр “Танну-Тувагийн үнэн”, “Эрх чөлээтэй Тува”, “Үнэн” деп солуннарга болгаш ай санында үнүп турган “Хувискаалт ард”, “Залуучуудын зорилго” деп сеткүүлдерге тыва авторларның шүлүктери моол дыл кырынга парлаттынган [Мижит 2013: 151].

М.Содунамның “Ленин дугайында шүлүү” (1926) – төөгү-революстуг темага бижиттинген, хамааты лирикага хамааржыр баштайгы шүлүк.

1937 чылда “Съёндь чогаалдар” (“Чыынды чогаалдар”) деп латинчиткен бижик кырынга парлаттынган номда С.Сарыг-оолдуң, Б.Хөвөөмейниң, С.Пюрбюнуң, О.Торжунуң, В.Көк-оолдуң, А.Тамба-Сүрүннүң, Шожалдың, Т.Натпиттиң, Севилдин, Назын-оолдуң, Байырның, Санчаттың, Т.Серенниң, Т.Нүдүүнүң, Сат Баазаңның, Толчаптың, Чыссыңмааның, М.Севзэнниң, Тамбаның, Т.Сүрүннүң, Палбырның, Калгакпанның болгаш өске-даа авторларның, Пушкинниң өлгө-ле 100 чыл болган оюн таварыштыр орус дылдан очулдурган шүлүктер кирген.

1939 чылда “Съёндь чогаалдар” де чыындының ийиги үндүрүлгези чырыкче үнген. Тургузуг талазы-биле алырга, ном дөрт бөлүктен тургустунган. Бир дугаар бөлүк – “Ырлар”. Ында “Интернационал”, “Кайгамчыктыг интернационал”, “Дөге-Баары”, “Салуучуттар”, “Очалаңдан кедилерин” дээш өске-даа ырларның сөзүглелдери кирген.

Ийи дугаар бөлүк үлегер домактардан тургустунган. Үш дугаар бөлүк – “Шүлүктөр”. Ында Хойлаккаа, Пүрбү, Тамбы-Сүрүн, Ойду, Самба-Людун, М.Идам-Сүрүн, Пүрүлчаа, С.Сарыг-оол болгаш оон-даа өске авторларның шүлүктери парлаттынган.

“Тоол” деп адаан дөрт дугаар бөлүктө чүглө “Даш-Хүрөң аъттыг Танаа-Херел” деп тоолду киирген.

1943 чылда үнгөн “Саль пазынь кылаз” деп Ленин-Сталиннің комсомолунун XXV чыл оюн таварыштыр үндүргөн чыындыда М.Идам-Сүрүннүн, С.Пүрбүнүн, Л.Чадамбаның, С.Сарыг-оолдун, О.Сагаан-оолдун, В.Эренчиннің, Х.Нордуптун, О.Биче-оолдун шүлүктери парлаттынган.

1934 чылда Эртем комитеди *шүлэг* деп моол сөстү үлегерлеп ап, *шүлүк* деп терминни бадылаан.

1939 чылда тыва литературада эң-не баштайгы шүлүглел болган “Чечек” деп чогаалын С.Пюрбю бижээн. 1943 чылда С.Сарыг-оолдун “Саны-Мөге” деп шүлүглели парлалгага көстүп келген.

1942 чылда ТАР-ның Чогаалчылар Эвилели тургустунган. Ооң баштайгы даргазынга С.Пюрбюну томуйлаан.

Ынчангаш тыва литератураның бирги үе-чадазында революция, Ленин, Октябрь, акы-дуңма найырал, интернационализм, хосталга, төөгү-революстуг тема, дайын, тайбың темаларынга шүлүктөрни авторлар бижип турган.

Моол дыл кырынга үнүп турган шүлүктөр

М. Содунам

Ленин дугайында шүлүк

Эрге-шөлээ демиселин өөскүткен,
Эртинелиг делегейни хувискааткан,
Эки чуртталганы тыпсып берген,
Энерелдиг улуг башкы Ленин.

Чөөн чүкке бүдүүлүк араттарга
Чырык хуннүн херели дээп келди.
Долгандыр октаргай мандып,
Тодаргай хувискаал делгереди.

Оран кезип, түрөп чораан араттар
Онза хувискаалдың ачызында
Онза мандыыр орукче кирди,
Оттуг демиселди эгеледи.

Арат чон бистер бүгүдө
Ачылыг башкы Ленинниң
Айыткан чырык номналын
Алгап-йөрээп, өөрениилиңер!

Улуг Ленинниң буянныын
Угаап, медресеп, улуг адын
Улам-улам хүндүткел-биле
Уран сөс-биле каастаалыңар!
1926 ч.

Айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Ленинниң овур-хевириң чурааның сайгарыңар.
2. Рифма шүлүктүң аян-хөөнүңгө кандыг салдар чедирип турарың тайылбырлаңар.
3. Шүлүктө кандыг мотивтер ажыглаттыңганың? Ооң чылдагааның чүдөл?
4. Тыва поэзияның сайзыралыңга шүлүктүң чедирген салдарың тайылбырлаңар.
5. *Эрге-шөлээ, хувискааткан, мандыыр, хувискаал, номнал* деп сөстөрниң уткаларың тайылбырлаңар.

Донгак Барыкаан

Марттың сези

Марттың сези – магалыг хүн,
Марттың сези уттундурбас.
Туманга дуглаткан херээженнер
Даарта хүннү билбейн чораанывысты
Маадыр чорукче кирип тура,
База катап сактып көрөөл.

Эрги шагның эдилелиңге
Элегдеп чораан херээженнер

Эрчимниг хувискаал чарлыы-биле
Эрге-шөлээвис мөңгередир
Эгиир шагда чыргап чурттаал.

Бүргег караңгаа дуй туттургаш,
Бүдүүлүк чораан херээженнер
Бүрүн эргени тып алдывыс.
Улус төрениң херээнге
Бүрүн киржип турарывыс
Ужурлуг-дур, магалыг-дыр.

Октябрьның ачызында,
Октябрьның күжү-биле
Бүрүн эрге тыпканывыс
Бүзүрелдиг хөгжүдээли.
Чөөн чүктүң херээженнери
Чөвүн угаап, таныштыраал.

Каргыс холга аспактаткаш,
Караңгыда чораан бистер,
Куду хөөкүй ава бистер
Хувискаалдың чырыы-биле
Базымчадан чарылдывыс –
Магалыг-дыр, өөрүнчүг-дүр.
1929 ч., март 1 чаазы

Айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Шүлүктүң тема, идеязын тодарадыңар.
2. Тыва херээжен улустуң шаандагы үеде амыдыралын, салым-чолун кандыг уран-чечен аргалар-биле чурааныл?
3. *Эрчимниг хувискаал, каргыс холга аспактаткаш* деп сөстөрниң утказын тайылбырлаңар.
4. Шүлүктүң композициязында кандыг онзагайлар барын сайгарыңар.

Латинчиткен бижик кырынга парлаттырган шүлүктөр
Sergej Pyrby

Parbbn cykten yngen хун

Arat kizi pygyde
Iji xolu pektiој,
Iji pudu saaktъој,
Aзъој covulaңdan xostalъp,
Адърлър arga cok coraan.

Arat kizi polgan-na
Işti-xыгнь kuruој,
Idik-xевi samdar,
Aş-cuttan, tyreoјden uştunmas,
Амър-тъштъ pilves coraan.

Arat kizi хej cerge
Ezik paазъ көрүр,
Ezen хаanga teјlep,
Aas-keziin kyzer, calваръp,
Аlgар jөреер, cyдyp coraan.

Arat kizee сыгк хун
Cөөn cykten yngeş,
Cөngeeleen cyве-teој
Aзыl kirip, caştънър coraan,
Aзъој tyreoј хевеер turgan.

Arat kizi manaan
Mаgalъој сыгк хун
Paгън cykten yngeş,
Aзъk oruk piske, сыгъдър
Aşpaјн pargan, toktaaj pergen.

Arat kizi polganda
Caјъn, къзын сыъој
Caјъннъој сыгк хун
Aјдън saagaj xereli-pile
Амър сыrgal еккер pergen.
1934 с.

Айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Антитеза аргазын шүлүктө чүгө ажыглаан чылдагаанын тодарадыңар.
2. Арат кижиниң овор-хевирин чураанын тодаргай чижектерден кирип тургаш, сайгарыңар.
3. «Хүн» деп сөстүң символдуг утказын тайылбырлаңар.
4. Шүлүктүң тема, идеязын, композициязын сайгарыңар.
5. *Арат кижиниң ийи холу бектиг, ийи буду саактыг чораан* деп домактың утказын тайылбырлаңар.

Sergej Pyrby

Ertenginин ыры

Унер хуннуң шаркынсыз
сыгк херел
Устуу, раşkь таңды азы
унур келди.
Аткан таңны медеецизи
хектиң уну
Арга-ташт сыңмас кылды
едип келди.

Ergim saгым,
сыргальда
разым немеер
Ekki хунуң,
сыгк хунуң
унур olur.

Ulegerleer теңнелге cok
ајраң сессек
Уngen хуннуң херелинде
сарти perdi.
Kelgen хуннуң херецизи
ајлаң куштар
Хемнер, шыаа сыңмас кылды
ырлап келди.

Ergim saгым,

сыргалыда
 разым полур
 Ekki хуннуң,
 улуој хуннуң
 теер келди.
 Пооојдалга тура тышпес
 Улуој-хем-теој
 Podal-sagъs serger келir,
 ceccen ылар
 Ottup kelgen, turup kelgen,
 şimcep yngen.
 Orgu şöleen Töreen curttu
 tolup keldi.
 Ergim sagъm,
 turup kelem,
 тыһнар көрем
 Eres, corgaar,
 ooldar, къstar
 ыrlap keldi.
 Өncyk-cyktyң uzu-къдыһ
 tolup turar
 Өөрыр төтпес, maga ханмас
 өөрыşkyny,
 Ашпас хын-теој aas-keziin
 төгүр turar
 Азыл-херек manaој cokka
 хажһыр келди.

 Ergim sagъm,
 eziң-өөгүң
 унун ulap,
 Eres, omak
 ыһој-şoorluој
 corup oraal.
 1938 с.

Айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Шүлүкте лириктиг маадырның омур-хевирин сайгарыңар.

2. Лириктиг маадырның эргим сарыының овор-хевири чурuurда, кандыг уран-чечен чурумалдыг аргалар ажыглаанын тайылбырлап бижир, оларның шүлүкте күүседип турар хүлээлгезин тодарадынар.

3. Шүлүктү чүге чадаланчак кылдыр бижээниниң чылдагаанын тайылбырлаңар.

4. «Хүн» деп сөстүн символдуг уткаын өске шүлүктер-биле деңнеп тургаш сайгарыңар.

5. Бойдустун овор-хевири шүлүкте чураанының чылдагааны чүдел?

6. Шүлүктүн эстетиктиг шынарын тайылбырлаңар.

Sergej Pyrby

Tulcuuşkun-ce

Амыг сыргал пыргер ыркан
Амь-тындан арттык төreen curt
Хамык оолун төгезин
Кажьын тура кыжгыр туру:
- Ezzerttengеш, aattanьар!
Erge-şölee, xostalga teeş,
Tulcuuşkun-ce, tulcuuşkun-ce!
Tura тыşpejin, purungaar!

Ынак ада, төreen ije
Ыдык полгаş тоşkun тајьн-ce
Eres tidim оолун, кызын
Алгар-јөреер, ааткарып turlar:

- Eziñ-өөгүң, аккың, туңмаң,
Адаң, ијең сыргал teeş,
Tulcuuşkun-ce, tulcuuşkun-ce,
Tura тыşpejin, purungaar!

Сојган ышкаş хөну сынныој,
Coduraa-teoј kara karaktьoј,
Салы кыстар ынактарын
Ырлап, ydep, corudup turlar:
- Caldanьş cok tidim ezim!

Бнакшыл тееş, curttalga тееş,
Tulcuuşkun-ce, tulcuuşkun-ce,
Tura тыşpejin, purungaar!

Ezir кууş-теој eres erler
Ergim ынак төreen curttunga
Cangylangan taojlar ышкаş
Cangьs ynnyoј харгылар turlar:
- Ada-curtтуј xostalgaзь,
Arat connuј сыргаль тееş,
Tulcuuşkun-ce, tulcuuşkun-ce,
Tura тыşpejin, purungaar!
1942 с.

Айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Шүлүкте ажыглаттыг риториктиг кыйгырыгларның уjur-дузазы чүдел?
2. Төрөөн чуртту чүге диригжидип көргүскенил?
3. Ада-иениң, чалыы оолдар, кыстарның оvур-хеvирин, тура-соруун канчаар чурааныл?
4. Шүлүкте кандыг мотив колдап турарыл?

Степан Сарыг-оол

Эрге-шөлээ

Үлегерни быжып турар
Үлетпүрчин улуг чонну,
Үттеп, айтып сургап берген
Үжүүр мерген Ленинни.

Сайзыралды харап көөрге,
Саян даг дег, бедик болган,
Саазынга чуруп аарга,
Сайгылгаан дег, чырык болган.

Аъттар-хөлдөр семис турда,
Артта-сында кадыр-ла чок.
Эрге-шөлээ бисте турда,
Эртем-номда берге-ле чок.

Туттунарда, дыттыг Саян
Тура дүшпейн ажа-ла бээр.
Дузалаарда, күштүг ССР
Дужун бодап чеде-ле бээр.

Салдаарымда, шакпын Каа-Хем
Сайлыкталып бады-ла баар.
Салгажырда, истиг чонум
Сааладып чеде-ле бээр.

1934 ч.

Айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Шүлүктү улустун аас чогаалының кайы хевиринге даянып бижээнил? Чүгө?
2. Ленин, Саян, ССР-ниң овор-хевирин чураанының онзагайы чүдел?
3. Шүлүктүн адының символдуг уткасын тайылбырланар.
4. *Үлетпүрчин, үжүүр мерген* деп сөстөрнүн уткаларын тайылбырланар.

Олег Саган-оол

**Бистин төрөөн чуртувус
(өттүнүүшкүн)**

Алызындан шевер, чечек дег,
Амыралда эки черлерлиг,
Арбын малдың девээзи болган
Ажык чаагай арыгларлыг,

Хаяалыг улуг Саянның
Каңгай бедик дагларлыг,
Кайгамчык чаагай чурттуң
Каас хевис ховуларлыг –

Бо болза, мээң төрөөн чуртум,
Бистин каас чуртувус.

Аң-араатан турлагжаан
Арга, шыргай тайгаларлыг,

Аъттар, малдар арбыжаан
Алгыг оймак, шөлдерлиг,

Аттыг улуг тайгаларында
Алдын, хөмүр-даш уургайларлыг,
Көрүп четпес ховуларында
Көжээ, хорум тураскаалдарлыг –

Бо болза, мээң төрөөн чуртум,
Бистиң байлак чуртувус.

Каш үениң мурнунда
Казып каан бугаларлыг,
Хамык чүкче угланган
Кайгамчык узун оруктарлыг –

Араттың революзу тиилээш,
Аас-кежиктиг чыргал болган.
Алдынныг тук киискээш,
Амыр тайбың өзүп турар –

Бо болза, мээң төрөөн чуртум,
Бистиң чыргалдыг чуртувус.

Артыы чарыын долганган
Ада ССРЭ төрелдиг,
Мурнуу чарыын долганган.
Моол арат эштиг –

Каттырышкан, хөглешкен арат чоннуг,
Кайгамчык диңмиттиг аныяктарлыг,
Агбайып үнген арбай тараалыг,
Алгыржып өскөн арбын малдыг –

Бо болза, мээң Төрөөн чуртум,
Бистиң чыргалдыг чуртувус.
1937 ч.

Айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Лириктиг маадыр Төрээн чуртунуң овур-хевирин, девискээрин кандыг троптар дузазы-биле чурааныл?
2. Шүлүктүң тема, идеязын тодарадыңар.
3. *ССРЭ төрелдиг, Моол арат эшитиг Төрээн чуртум* деп делгереңгей эпитеттиң ужур-дузазын тайылбырланар.
4. Шүлүктү автор чүгө өттүнүүшкүн деп демдеглээнил?

С.Сарыг-оол

Эки чуртувус холувуста, эрге-шөлээвис бодувуста

Каш үениң эчизинде
Караңгы туман иштинге

Улус адывыс узуткадып,
Урааңгай деп ададып,

Күрүневисти можу кылып,
Күжүр бодувусту кулданып.

Азырап алган малывысты,
Амыдырап орган күжүвүстү

Даштыкының садыы сүрүп ап,
Таңдының бөрүзү тудуп чип,

Бүдүрер эт талазындан
Бүдүүлүк чыдып калган.

Чуртувустуң кыдыында
Чуруп чораан савы бар,

Балдырывыстың эьдинде
Балыглап чораан сорбу бар.

Бажывысты кескештин,
Баалыкка азып чорду.

Малывысты үскештин,

Мааладыр сүрүп чорду.

Элчиген мунган кыдат кээр –
Элейти сүрүп чана бээр.

Судур чүктээн лама кээр –
Суургады сүрүп чана бээр.

Хөреңгивисти кактааннар,
Хөңнүвүстү кагганнар,

Октябрьның бүргээнинден,
Оттуг чаңнык дүшкенинден

Чыланның дунчузу үрелди,
Чырык орук ажыттынды.

Адаан-демисел үндү,
Араттың чазаа доктаады.

Араатаннарның бажы халайган,
Араттарның бажы ковайган.

Ажыл-агыйывыс сайзырадып,
Ажык-байлаавыс камгалап.

Эки чуртталганы эгеледивис.
Эртем, культуруну ажыттывыс.

Өвүр чарык өнчүүндөн
Өреме-чөкпек чыттыг.

Ары чарык шынаазындан
Арбай-тараа чыттыг.

Булун-булун шынааларлыг,
Бустап турар буга, шарлыг.

Эки чуртувус холувуста,
Эрге-шөлээвис бодувуста.

Он беш чылдың байырын эртип,
Омак-хөктүг оюн кылып.

Араттың чазаа делгерезин!
Артынчы феодал ашталзын!

Күжүвүстү көргүстүвүс,
Хүрешкештиң, шүгдүвүс.
1937 ч.

Айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. *Урааңгай, можу, савы* деп сөстөрнүң уткаларын тайылбырлаңар.
2. Шүлүктүн кол темазы чүл?
3. Тыва чоннун эрткен төөгүзүн кандыг аргалар дузазы-биле чырытканыл?
4. Шүлүкте рифманың ужур-дузазын тайылбырлаңар.
5. Автор чоннун омур-хевири канчаар чурааныл, сайгарыңар.

Пионер чараш

Кааң хүндүс өрү көөрге,
Кас-ла куштун ужары дег,
Каттышкаштың, ойнап турар,
Галстуктуг пионер чараш.

Ой-ла, мээске оъттай бээрге,
Оолдуг, төлдүг малдар чараш,
Одаг кылгаш, ойнай бээрге,
Отрядтыг пионер чараш.

Чай-ла шагда үнүп келир
Чараш өңнүг чечек ышкаш,
Чажынайдан салгап келир
Чараш чаагай пионерлер.

Улус-хөйүнүң херээ-ле дээш,
Уруг чаштан маадыржаан
Уран-чечен, депшилгелиг,
Онза хөглүг пионерлер.
1941 ч.

Айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Пионер кижиниң овор-хевириң шүлүктө кандыг троптар дузазы-биле чурааныл?
2. Шүлүктүң улустуң аас чогаалы-биле харылзаазың сайгарыңар.
3. Чогаалда ажыглаттыңган параллелизм аргазының ужур-дузазы чүдөл?
4. Шүлүктүң мотивиң тодарадыңар.

Олег Сувакпит

Борбак-Арыг

Койгун-тоолай, аңы-меңи
Кодан мал дег оъттап чоруур,
Кожаа, маңнык чаткан ышкаш,
Кожай-Бажы, Борбак-Арыг.

Алдынналчак өңнер-биле
Айыраңнаан, чайыраңнаан,
Арат чонум ынак турлаа –
Алдын-Булак, Кегээн-Булак.

Аразында сүмележиң,
Аъттыг чортуп орган ышкаш,
Амыдырап, чурттап ханмас
Ак-ла-Дуруг, Кара-Дуруг.

Ажык баткан шыктарыңда
Арбын сүрүг чапты берген,
Аалдар, өглер сериин чайлаа
Ак-ла-Хемим, Чаш-ла-Талды.

Чиңгир ногаан салам тараа

Чиндиндир чалгып чыдар,
Дээскиндир карак четпес
Терезинни, Аймырлыгны.

Хатка ойнап, чивеңейнип,
Хадыңнары сагланнашкан,
Девээзинге оруксанчыг
Терезинниң Кежиг-Аксы.

Калбак, делгем шынаа, шөлдү
Кайыын тура харап чыдар,
Ханаланган, бедиктенген
Казанактар, Шаараштар.

Эргип четпес, сеткил ханмас,
Элбек улуг чуртумайга
Эп өскөн авам ышкаш,
Эрге-ле мен, чассыг-ла мен.
1942 ч.

Айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Шүлүкте кирген черлер аттарын ажыглап тургаш, литературлуг картадан тургузунар.
2. Автор төрөөн чериниң омур-хевирин чуруурда, кандыг троптар ажыглаан-дыр?
3. Шүлүкте уран-чечен девискээрни ажыглаан сорулгазы чүдөл?
4. Лириктиг маадырның төрөөн черинге ынаан илереткенин канчаар тодарадып болурул?

ПРОЗА ЧОГААЛЫНЫҢ ТЫВЫЛГАНЫ, БАШТАЙГЫ БАЗЫМНАРЫ

Тыва прозаның таваан салган чогаал – «Самбукайның чугаазы» (1930) деп тоожу. Ону А.Пальмбах, А.Мохов, С.Тока демнежип бижээннер. Казах чогаалчы А.Нухраттың чөпшээрелин алгаш, авторнуң «Хову тоожузу» деп чогаалының кол сюжедин, маадырын үлегерлеп ап, «Самбукайның чугаазы» деп тоожуну чогаатканнар. «Ында шаандагы Тывага Самбукай деп аныяк уругнуң аар-берге салым-чолун көргүспүшаан, ол үеде херээжен кижини дора көрүп, бастып турган каргыс чаңчылдарны буруу шаап турар» [Калзан 1975: 43].

1931 чылда «Кинчини чаза шапканы» деп сактыышкыннар чыындызы парлаттынган. Ында С.Токаның «Хөлечиктиң човулаңы» деп очериги база кирген.

1930 чылдарның эгезинде тыва проза колдуунда-ла очерк жанрынга бижиттинип турган. Чижек кылдыр С.Токаның «Мээң сактыышкыным» (1941), О.Саган-оолдун «Ужуражыышкын» (1941) деп чогаалдарын адап болур.

Ады-сывы билдинмес авторлар «Кушкаш чурттап турар склад тур», «Арагачыларның уязы», «Сүрүңмей кадайынга хайыракан-на» дээн чижектиг фельетоннарны бижигилээн.

Б.Хөвөңмей 1936 чылда парлаттынган «Аныяк Биче-оол» деп чечен чугаазында кол маадыр Биче-оолду дамчыштыр ол үениң аныяктарының бир-мөзүлөш овур-хевири чураан. Ол биче чажындан кадыг-берге орукту эрткеш, алызында революция соондагы Тываның чаа амыдырал-чуртталгазының тургузукчуларының бирээзи болу бээр.

Дайын үезиниң проза чогаалынга чеченчиткен чүүл (очерк) болгаш чечен чугаа элээн хөгжүлдени алган. Оларда мурнакчы тыва араттарның овур-хевири, эрес-шудургу ажил-ижи чуруттунган. Шак ындыг чогаалдарның чижээ кылдыр О.Саган-оолдун «Малчын арат Сандый» (1942), С.Сарыг-оолдун «Ол-ла Маскажык» (1943), С.Пюрбюнуң «Алдарлыг малчын» (1944) деп чечен чугааларын адап болур.

Чеченчиткен чүүлдерге болгаш чечен чугааларга эрткен болгаш амгы үени удурланыштыр көргүзер арга нептерээн. Ындыг чогаалдарның маадырлары – малчын, тараажы, аңчы араттар [Калзан 1975: 74].

С.Токаның бижээни «Каргыга чорааным» деп очериги (1936 ч.) – тыва литературада амгы үеге чедир утка-шынарын чидирбээн, сурагжаан чогаал.

Дайын темазынга бижиттинген очерктерде колдуунда фронтуда болуушкуннарны, чоннуң мөөң белек чыып турганын арбыдады чураан. Ооң көскү чижээ – С.Пюрбюнуң «Дайынчы даалганы күүседип чорааш», О.Саган-оолдуң «Тываның арат чонунуң мурнундан» (1943) деп чогаалдары.

1937 чылда «Агар-Сандан ыяш» деп авторлуг тоолду С.Сарыг-оол чогааткан.

Бирги үе-чадада тоожу жанрының база эге таваа салдынган. Чижээ: С.Токаның «Тос чадырда» (1943), С.Сарыг-оолдуң «Белек» (1943).

Ынчангаш баштайгы тыва проза чогаалынга очерк, фельетон, чечен чугаа, тоожу жанрлары көстүп келген. Оларда Тываның эрги, чаа амыдыралын, социал чөрүлдээлерни кол кылдыр чураан.

Б. Хөвөңмей

Азаң эвес, амыдыралың мен

Хойтпак-Адарга мындыг тоолзуг таварылга болган. Ол болза 1930 чылдың чайынында болган чүве. Бир-ле хүн Хойтпак-Адар аалдардан арагалап ижер дээш, өртеп каан аьдынга чеде бергеш, ооң соо-биле тендиңейнип эртип чыдырда, аьды ээзин аа тепкен.

– Ээңни чүге тевериң ол?

– Чүге-ле мени аажылап, чаңнап көрбээниң-биле бак көөр апарган сен. Ынчаш теверим ол-дур – деп, аьды мындыг бооп-тур.

– Сени канчаар бакка аажылаан мен?

– Көрбес сен бе, кандыг-дыр мен. Ал-бодумну арган, сөөк кылдыр мунуп, кызыл хырнымны тоттурбайн, дузалыг ажилга ажыглавайн, аалдар кезип арагалаарда, мунуп, хилинчектеп турар-дыр сен.

Хойтпак-Адар аьдын көөрге, шынап-ла, арган-дорганы, түрегдеп, баксырааны аажок бооп-тур. Ынчалза-даа аьдынга мынча дээн:

– Сен болза мээң көстүр азам-дыр сен.

– Кандыг-чүү азаң апарган мен? Сээң эки аьдың болуп, эки эдиледип чоржук мен чоп – деп, аът салдыкпайн-на турган.

– Сен болза азыраан малымның баштыңы, эки аьдым-даа болуп чораан сен. Ам мээң азам болу берген-дир сен.

– Черле канчап ынчап барган амытан боор мен? – деп, аът база ылавылап айтырып-тыр.

– Малы хөй дирткеш, амытанга бак көрдүрүп, карааның ужу-биле хыйыртадып, улуг үндүрүг-дадывырга онааттырып турар апардым. Эрге-хемчээмни кызыгаарладыр четтим – деп, Хойтпак-Адар ам-даа шуут тайылбырлаан.

– Ынчаарга, шынап-ла, эки ээмни элдепке таварыштырган амытан-дыр мен. Ам чүнү бодап тур сен ынчаш?

– Аьдым сени баштадыр хамык малымны эвээжедир чарып, узуткаар дээш, сени аргызыр-доргузур мунуп, аалдар кезип, арагалап турарым бо-дур ийин.

– Кончуун аа, эргелиг ээм. Мен эки аьдың бооп, сен эргелиг ээм болуп, кандыг эки чоржук бис. Ам ынчап чарлырывыс бо-дур аа. Өөр чүзүн боттарывыс өске-өске черлерже ойлаттыларывыс ол ышкакыл – дээн аъттың караандан чажы дамдылап турганын көргөш, Хойтпак-Адар база муңгарап, ызы кээп тур эвеспе оң.

II

Бо таварылганың соонда, 1934 чылдың чайынында, Хойтпак-Адарның бичии оглу ийи бызаазын моюннарындан ийи холу-биле тудуп алган, найыралдыг омак-хөглүг чугаалажып турганнар.

– Силер чок болза мен бичии када-даа амыдырап шыдавас мен – деп, оол чугаалап турган.

– Чүге ындыг сен? – деп, бызаа айтырып-тыр эвеспе.

– Ижер-чиир аьш-чемим-даа, кедер хевим, мунар хөлүм-даа мал-маган силерде болгай. Ынчангаш силер чок болза, канчап амыдырап шыдаар мен.

– Сээң ачаң 1930 чылда хойтпактап арагалаар дээш, бис ышкаш бичии бызааларны аргызыр-доргузур баглап турду чоп.

– Ынчаарда чүвениң байдалы-даа өске, ачам-даа чандыр билип турган-дыр ийин.

– Ам бистиң нам, чазаавыс мал-маганын өстүрер деп айтып, сургап турар. Мал өстүрген кижилерни-даа мактап, хүндүлээр

апарган. Ынчангаш арат чон-даа мал-маган силерни энерелдии-биле көрүп, камнап, камгалаар апарган болгай.

– Ол-даа ындыг-ла-дыр харын. А нам, чазаанарнын айтышкын, чарлыын күүседир дээш, аныяк пионерлер силер чүнү кылыр силер?

– Аныяк пионерлер, бистер, силер ышкаш чаш малды азырап, доруктурар дээш, шептеп турар бис. Чай боорга, силерни кышты тоовас кылдыр семиртир одарладыр, кыш боорга, кажаа-хораанарны чылыглап, ооң иштин аштап, чымчактап, сиген чемиш каап берип, суг-суксун-биле хандырап бис. Бөрү, дайзындан силерни камгалап, кадарар. Нам, чазактын айтышкынын күүседир дээш, пионерлер, бистер, улуг улуска бар-ла шаавыс-биле дузалажыр бис.

– Ынчаарга ол-даа кончуг шын-дыр. Бис база-ла силер чокка өзүп, амыдырап шыдавас бис. Силер бисти азырап, эки ажаап өстүрер болзунарза, чүнү-ле хереглээр болдур силер, шуптузун бис силерге хандырып бээр-ле болгай бис – деп, бызаа чугаалааш, оолдуң холун дерлиг думчуу-биле чыттап, тенниг дылы-биле тааладыр чылгап турган. Оол база-ла бызааларнын арны-бажын бичии, чымчак холу-биле суйбап, моюннарын тааладыр дырбап берип туруп-тур эвеспе.

Бичии бызаалар биле пионер оол ынчаар эргележип, чугаалашканнар.

1934 ч.

Айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Чечен чугааның кол маадырлары кымнарыл? Оларнын характеристиказын тургузуңар.

2. Чечен чугааның маадырларының бөлүктээшкинин чогаалда киржилгезиниң аайы-биле болгаш мөзү-бүдүжүнүң аайы-биле кылыңар.

3. Чогаалда диалог аргазын ажыглаанының ужур-дузазы чүдел?

4. Хойтпак-Адар деп аттың утказын чогаалга хамаарыштыр тайылбырлаңар.

5. Чогаалда кол тема чүл?

6. Чечен чугаада мөзү-шынар айтырыын канчаар көдүргенил?

Каргыга чорааным

1936 чылдың 1 айның 29 хүнүнден эгелээш, 2 айның 7 хүнүнге чедир Бадаң-оол-биле иелээн кожуун чагыргазының айтышкынын күүседип, Каргы сумузунга чордувус. Ук сумуга чуттуң айыылы-биле арат-чоннуң хүрежи, демисежи турарынга дузалаар сорулгалыг барган бис. Кижиир-оол Саглыга база-ла ол сорулгалыг чораан.

Малды чуттуң айыылындан камгалап турар араттарның хүрежин көөргө, кончуг кызыл болуп турар. Бо чорукту орук аайының демдеглелинге тодаргай көргүзүп көрейн.

Сумунуң ажылы сайзырап турар

Каргы сумузунда бүгү өреге саны – 320, кижиниң саны – 1329, малының шупту бажы – 42097. Малдың, өрегениң болгаш кижиниң талазы-биле улуг сумуларның бирээзинге санаттынар.

Ук сумунуң араттары революс соонда улуг чыргалдыг амыдырал байдалга чедип келген. Бодунуң коржаазы бар, чазак, намның авыралы-биле малы өзүп турар, арат чоннуң улуг нуурузу бижикиг (559 киж). Шаандакы дег эрткен-дүшкен феодалдарга, хамнарга мегелетпес апарган.

Сумунуң чагырга ажылының байдалын сумунуң даргазы билир болгаш чоннуң караанга алдарлыг бооп турар-дыр. Бистиң мурнувуста-ла сумунуң чагырга чери арай орай болза-даа, чут-биле хүрежир комисти тургускан. Каргының бажынга хар улуг дүшкениниң чылдагааны-биле чамдык аалдарны куду хову аксынче көжүрген, арай баксырай берген арбаннарны суму даргазы кезип, Мөген-Бүренче барып, Шегетейде аарыг-хамчыкка таварышкан араттарга дерги садыы организаптап, оларның малын кадарар улус чорудуп, арбаннарның даргаларын са долгап, оон-даа өскениң ажылдарын чорудуп турар дарга-дыр. 1934 чылдан эгелээш, сумунуң даңзы-харазы, хамык-ла материал бүрүткели дооза бар болду.

– Черле эмгелиг турарга, эки чүве, шеригге старшина дарга тургаш, өөрени берген мен – деп, дарга чугаалап олурду.

Бистиң соовуста ол сумунуң даргазы Мөген-Бүренче баар деп планнап алган олур. Ол бар чыда, Шегетейниң бергедей берген чонунга дузалажыр-дыр, оларга бараан, аъш-чем аппарып бээр-дир деп кончуг далажып олурду.

Чут болганының чылдагааны-биле культурлуг ажылы кончуг суларап турар суму-дур. Чырыдыышкын бөлгүмү, школа чок, кожуун школазынга барган сургуул база чок. Ийи-чаңгыс барзадаа, чангылап келгилээн...

Ол дугайында сумунуң чагыргазы, хөй-ниитинин организастаны культурлуг чугулазын экидир билбээнинин чылдагааны-дыр. Ол ышкаш ындыг эки бөлүк турар арат-чонга эртемге туралыг черлерге чаңгыс бижик, чырыдыышкын бөлгүмү турбаан чорук кончуг тудуу ажил-дыр.

– Культур-массалыг ажил кошкааның хараазы-биле, хамнарның думчуу хертейип, чүзүн-баазын «идик даараарларның» ишти шөргейип, арат чонну мегелээри улгадып турарының чылдагааны ол-дур деп нам үүрүнүң даргазы Тастай, суму даргазы Бадарчы суглар думчуунга кертип алгаш, дарый ол ажилды дыңзыдар болза чогуур боор – деп чагаан бис.

1936 чылда чагып алган солуну 60 шаа-ла ажып турар боор-дур. Ол чүгө ындыгыл дээр болза, сумунуң организастаны эки ажилды чорутпаанының чылдагаанында, а араттарның солунга, эртемге ынакшылы хөлчок.

Айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Каргы сумузунуң ниити байдалын канчаар чураанын сайгарыңар.
2. Чут темазын чогаалда чырыткан ужур-дузазы чүдел?
3. Чогаалда ады кирген, Мөңгүн-Тайга девискээринде турар черлерниң картазын чуруңар.
4. Чижектерни кирип тургаш, чогаалды очерк деп бадыткаңар.
5. Авторнуң чырыдыышкын айтырыын чидиг кылдыр көдүргениниң кол чылдагааны чүдел?

Револүстун ачызы

Үр болбаанда-ла, дарганың аалынга чедип келгеш, шайлап алгаш, дарганың боду чок боорга, боттарывыс аравыста ажылывыс чугаалажып, Эрги-Барлык сумузунуң араттарының малының байдалын айтырып, элээн хөөрештивис.

Дарганың өөнүң ишти боду-биле кады үш кижи. Алды харлыг оглу, кадайы, боду үжелээ бижиктиг, ол алды харлыг

оглу ТАР-ның чамдык даргаларын таныыр, солунда чуруктардан көргөш, чугаалап турар болду.

– Революстун мурнунда кончуг ядамык, чиир чемивис, ижер-тынар чувевис чок чораан улус бис – деп, кадай чугаалап олур.

Феодалдарның ажылын кылып, Делгер ышкаш, аштап-суксап чораан муң-муң араттар Октябрьның улуг чалбыыжындан чаштанчы алгаш, Тываның национал-хосталгалыг революзу өөскүп үнгениниң ачы-дузазы-биле ядамык байдалдан уштунуп, сегип, культурлуг амыдыраар байдалда келгенин Делгерниң өө демдегледип турары тодаргай кылдыр көзүлгөн.

– Эш Делгер кайнаар барганыл? – деп айтырдым.

– Ортаа-Шыравылакта суму хуралында барган. – Ортаа-Шыравылакта суму хуралында баргандан бээр 3 хонган, чут-чурааңгай-биле хүрежир дээш кылып турар улус-тур – деп, кадай чугаалады.

«Ол чорук чүнү айтып тур дээр болза, сумуларның албан-хаакчылары кожууннун сургакчылары кээрин манап турар эвес, харын боттары ажылдап турары ол-дур» деп бодап калдым.

Сөөлүндө дыңнап көөрүвүске, ол хуралга 30 ажыг кижичыгылып, чут дугайында тодаргай ажыл кылып, араттарны оъттуг-суглуг хонаштарга көжүрүп, оон-даа өске ажылды чоруткан сурагылыг болду.

Эрги-Барлык сумузунун араттары малын чутка алыспаан, ол дугайында сумуларның дээреси ол болду. Чүге ындыг болган дээр болза, сиденни база хап алган, малын эки кызып одарладып турар, черле сумунун ажылын чорудуп турары эки болганының хараазы ол деп санаан.

Сумунун даргазы революс соонда сергээш, хостуг чурттап берген, ам албанны-даа эрттирип шыдаар, амыдыралының байдалы эки апарган. Оон ужурунда малывыс-даа сиденнедип, бодувус-даа кончуг чылыг, тодуг хондувус. «Нам, чазактың авыралы, ССРЭ-ниң изиг дузаламчызы-биле араттар мындыг сегим, өөрүшкүлүг чурттап, амыдыралы сайзырап турар боор-дур» деп дакпыр-дакпыр боданып кагдым...

Адывыс суггарып, чемгерип, бодувус дыштанып алгаш, база-ла Барлыктын унун өрү чортуп үнүптүвүс.

Мурнувуста кыламалыг болгаш чайындылыг Шың деп черни эртери кончуг берге болу берген. Ам канчаар чүве боор, 300-400

метр хире даг бажында аалга баар бе азы ол кончуг кыламалыг черге дага чок аът-биле баар бе деп сүмелешкеш, даг кыры үнер болза, дээрe боор дишкеш, арай боорда, падывыс барап тургаш, үндүвүс. Бир эвес кожуун даргалары ындыг кончуг кыламалыг черге мунар аъттарны дагаладып каан болза, ол дагның кырынче чүге үнер ийик, чуңма-аргар эвес, ол-ла дораан Тоолайлыг чеделе бээр болгай. База-ла хамык чүвени экидир бодаваста чүве-дир ийин деп бодап чорааш, 5 удаа дыштанып алгаш, аьдымны мурнумга сывырып алгаш, хонар деп бодаан аалывыска чедип келдивис.

1936 ч.

Айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Сөзүглелдин темаларын тодарадыңар.
2. Чогаалда уран-чечен девискээрни сайгарыңар.
3. Очеркте революция мурнунда болгаш соонда чоннун амыдыралын кандыг аргалар дузазы-биле чураанын тайылбырлаңар.
4. Чогаал маадырларының бөлүктээшкинин кылып, сайгарыңар.
5. Очерктин уран-чечен дылын, стилин сайгарыңар.

О.Саган-оол

Малчын арат Сандый

Бо 1942 чылдың чайынында Акка албан ужурунда чордум. Ак – кадыр, бедик чоргаар дагларның болгаш кашпал хемниң чурту. Актың хеминиң ийи талазында янзы-бүрү хевирлерлиг адыргын-быдыргын улуг даглар хереп алган турар. Ол дагларның, мээстеринде чүзүн-баазын байлак сигеннер, үнүштер, бажың-балгат ышкаш, улуг хаялар, арга чарыында колдуунда дыттардан, чараш өңнүг чечектерлиг мыйгак-хараганнардан тургустунган кезек-кезек аргаларлыг. Актың иштин куду бадарга, кызаа болур. Актың унунда турар аалдарның хой малы кодан-коданы-биле хемниң ийи талаларында улуг дагларда одарлап чорааны көстүр, кадарчыларның ырларының чаңгыланганы дынналыр мындыг болду. Актың суу арыг ак болу берген шурап бадып чыдар. Сугнуң ийи талакы кыдыын куду арыгланып баткан чодур

теректер, узун дыттар болгаш ак, кара талдар шөлээн үнгүлээн, чараш бүрүлери-биле каастанып алган тургулаан.

Арыгны куду баткан оруктап, дыттар аразы-биле хап олурарымга, аьдымның кулактары сүвүреш кылынгаш, бурунгаар көрдү.

Мурнумда кула аъттыг, оңа берген ак-көк чычыы тоннуг, куу бөрттүг ашак шошкудуп бар чору. Кожалаштыр хап келдим. Ашактың аьды серт дээш, ыңай бооп чорда, аьдын тыртып алгаш, эпчок кылдыр бүгү сыны-биле ээгиленип, хая көрүндү.

– Экии, кырган. Аьдыңар хойзуптум, буруулуг болдум:

– Ажырбас оң – дээш, ыыт чок чортуп олур.

– Кайнаар кагарыңар ол? – деп чугаа эреп айтырдым.

– Куду аалдарга баар дээш, чортуп чору мен – диди.

Кырганның кула аьды былгырып каап шошкуп олурда, ашактың боду-биле кады кыраан эзериниң төрөпчизи далдырткайнып каап чору. Ашактың назы-хары улуг, бажы көгере берген болду. «Мынча кырыыже чүнү көрбээн дээр, мооң билген, көргенин шуптузун билип көрзе аар» кылдыр бодап чору мен. Алыс ырактың байдалын ада-өгбө артык билир чүве болгай, сөс үндүрүп, чугаалажыр дээн бодалым-биле таарыштыр айтырып эгеледим:

– Ак-даа аттыг-ла берт чер-дир аа, кырган. Чүгө Ак дээн чер боор?

– Бо-даа берт болдур ийин. Шээр малга-даа амыр-ла. Кыжын бо мээстер кара чыдар, хаялар аразының оьду аажок болур чер.

Суу дагдан баткан болгаш күштүг, бо сайның улуг даштарынга кээп деггеш, көвүктелип агара бээр, ынчангаш, Ак дээн чер-дир ийин – деп тайылбырлады.

Ашак кезек ыыт чок чортуп олура, мээң чогуум кым болурумну билип алыры-биле айтырды:

– Кайда силер?

– Кызылда ажылдап турар кижилер мен.

– Чүү дугайлыг чору силер, адыңар кайызы боор? — деп сиңнигип айтырды.

Бодумнуң адымдан эгелээш, кылып турар албанымга чедир, албан ужурунда сургакчылап чоруурумга чедир бүзүредип чугаалап кээримге, ашак ам эгелеп, чугаа-сооду үнүп келди.

– Силерниң үргүлчү чурттап турар чериңер Ак бе аан?

– Ийе, оглум. Мен ам алдан ийи харлыг кижидир мен. Бо бүгү назыным иштинде Актан үнмээн ашак мен. Бо чазын харын нам, чазактын ачызында Кызылга чедип, мурнакчы малчыннар хуралынга чордум.

Ашактын малчыннар хуралынга чорааны мээң үргүлчүлөп чугаалажырымга идиг болган.

– Силерниң адыңар кайызыл аан, кырган? – деп айтырдым.

– Мээң адым Сандый деп кижидир мен – дээш, чоргаар чортуп олур. Ол аразында дыка хөй чүвө чугаалажып, «эьдинге киир» таныжып, хөөрежип чоруп олурган бис. Чугаалажышкыннар аразында Сандый ашакка күзөп чугааладым:

– Силерни мынча назын иштинде чүнү көрбээн дээр, солун чүведен чугаалап көрүнөрем, кырган.

– Шынап-ла, чүнү көрбээн дээр мени, оглум. Ону чылда-даа чугаалаза, кайын төдөр. Элеп-түрөп-даа чордум. Ам чыргап-даа чору мен. Мен амгы чуртталганы магадап ханмас кижидир мен. Шаанда, мээң аныяк чоруур шаамда, дүмбей караңгы-биле дөмөй чораан чүвө-дир. Силер, аныяк улус, ону кайын көргөн боор силер. Анаа дыңнадыңар-даа ыйнаан...

Дөңгүп-ле билип кээримге, ием чок, өскүс калган, хөөкүй иениң чассыг эргеледишкенин дыңнап көрбээн, чүгле адам-биле иелээ арткан кижидир болган мен. Ийи буттар кести берген, кедер идик, хеп чок чоруур. Ынчаарда чаңгыс таалыма тыптыры дыка берге болур чүвө. Ам дээрге таалыма безин кедер кижидир чок-тур. Далдаар чүвө ышкажыл, шупту-ла чычыы, торгу кедип чоруур боор-дур.

Чаа-ла хой кадарыптар апарганымда, Актын адыгыр маңгызы Назыты чагырыкчы дээрзи ачамны кел деп апарган мындыг. Ачам ашак муңгаргай чедип келди: «Сен ам чүвени билир апарган кижидир сен. Чагырга деп чүвө бар болгай, чагырыкчының барып чүвезин кылып бээр апаар-дыр сен. Идик-хевин-даа чок кижидир сен» – деп мындыг. Хөңнүм чок турза-даа, арга эвес, чорупкан мен.

Назытының аалынга үш чыл иштинде ажылдап келдим, идик-хеп кордаан чүвө болгай, чүү-даа чок. Эрги чолдак тон берген, ол чеже боор, элеп, самдарап калган, хөм идик берген, улдуңу оюлгап, оьду көстүп чоруур апарган. Бергедеп келген мен...

– Назытының аалындан кандыг янзылыг чоруткан силер? –

деп айтырдым.

Сандый ашак даңазын хайыладыр таакпылавышаан, боданып чортуп олура, чугаалады:

– Бак чүвеге бак улажыр дээн, ол-ла кыжын чүве. Бир хүн хой кадарып чорумда, бир хой төрүпкен, хой хой аразынга көрбейн баарымда, хураганы донуп өлү берген мындыг. Өчүк таарыштырып алгаш чедип келдим.

Артык өгге олурумда, дирт-дарт дээн соонда, Назыты кире халып келген. Ооң арнын кижичи көөр арга чок, коргунчуг, киргин буура дег, диштери кызырткайнып турган ышкаш болган. Холунда чинге ак кактааш тудуп алган мындыг. Ыт-кежим соой-ла берген, өчүк-даа өчүүр чай чок болган, уш-баш чок хөмө улдай-ла берген. Назыты шаамга чедир соп-соп, бир тепкеш, үнө халып чоруй баарды.

Ам-даа ырмам сынып, шыдажыр арга чок бооп келгеш, пат муңгагдааш, аалымче чанып чорупкан мен. Ол кымчыладып турганымны бүгү назыным иштинде черле утпас мен...

Кырган Сандый оон ыңай яды кижилерниң дарладып, түрөп чораанын, феодализмниң, караңгы дүн дег, каргыс дүржөк чоруктарын, оон дарлалдан революстун ачызы-биле уштунуп үнгенин, бодунуң кадай ап, ооң-биле кады аштап, суксап чораанын, ам келгеш, нам, чазактың ачызы-биле аас-кежиктиг чуртталгалыг болганын бирден-бирээ чокка төөгүлөп чугаалады.

– Ам мал ажылын сайзырадыр дугайында кандыг хемчеглер ап турар силер? – деп айтырдым.

– Чер базар мал мырыңай чок чораан кижичи мен. Бир күзүн диинчээш, ол күзүн диинч элбек болган чүве, олчалыг келген мен. Ынчангаш бежен беш диинч-биле он анай садып алгаш, ону өстүрүп, амыдыраар деп шиитпирлеп алган мен. Ол анайларым он чеди чедир өзүп чорда, революстун чырык хүнү мээң кырымга дээп, ол чырык чаагай херелдерниң ачы-хавыязы-биле меңээ үш бода дузаламчы берген. Ол орта үндезилээш, элээн малдыг болган мен. Малдың ажылын сайзырадыр, ооң бажын өстүрер чорук дээрге, кижиниң чүгле бодундан хамааржыр чүве-дир. Малды азырап өстүрери, чаш уруг азырап өстүрери-биле барык дөмей, негелделиг боор чүве.

Сандый ашак мээң-биле кады чортуп олура, аъдын оруктун ийинче доора тырткаш, чугаалады:

– Чаа, байырлыг, оглум. Мен мынаар аалдарже барып, ажылдаар апаар кижидир мен — дээш, аьдын дарс кылдыр каккаш, оруктун доозунун буруладыр челдирип чорупту.
1942 ч.

Айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Чечен чугаада бир-мөзүлеш омур-хевирлерни сайгарыңар. Омур-хевирлерниң бөлүктээшкинин кылыңар.
2. Чогаалдың темаларын, идеязын илередиңер.
3. Чечен чугаада пейзаж чурумалын кииргениниң ужур-дузазы чүдел?
4. Чогаалдың сюжедин сайгарыңар.
5. Диалогтарны кииргениниң ужур-дузазын тодарадыңар.
6. Чечен чугаада мотивтерниң хевирлерин илередиңер.
7. Уран-чечен деталь, портрет чурумалын сайгарыңар.

ШИИ ЧОГААЛЫНЫҢ ТЫВЫЛГАНЫ

Баштайгы тыва драматургия чогаалдары импровизация аргазы-биле тургустунуп турган. Чээрби-үжен чылдарның чамдык шиилеринин сөзүглелдери кадагалаттынып артпаанындан улуг назылыг чон бодунуң сактыышкыннарында оларның утказын шыгжап арткан.

Эң баштайгы (дем-биле чогааткан) «Хам-оол» деп тыва шиини 1925 чылдың май 2-де көргүскен дээрзин сураглыг драматург, артист В.Көк-оол сактып чугаалаан [Калзан 1975: 40].

С.Сарыг-оол биле Хойлакааның “Кижизиг чем” деп сөзүглели кадагалаттынып арtpайн барган шиизин чон ойнап күүседип турганын эртемденнер А.Калзан, М.Хадаханэ, Д.Куулар [1975], Э.Мижит [2013] болгаш өскелер-даа боттарының ажылдарында демдеглээн. Ук чогаалда ийи киржикчи бар: бадарчы лама биле ооң шавызы. Олар бот-боттарындан аажы-чаңы, сөс-домаа-биле аңгыланып турар кылдыр көргүскен. Шииде шавы чидиг угаанныг, чарт дылдыг. Бир-ле хүн лама кижизиг чем кылып каарын аңаа дааскан. Шавы ону дыңнааш, кижиге дөмей дүрзүлөрни далгандан тудуп каар. Бо эпизодтан алгаш көөрге, бадарчы лама биле шавының омур-хевирин удурланышкак кылдыр тургускан.

Агитас-сургаал уткалыг «Колхозка саат кылырларны узуткаалыңар» (1931) деп шиини А.Пальмбах бижээн. “Тыва литература. Допчу төөгүзү” деп номда айыттыңан чогаалдың баштайгы ады “Колхозтан уруг” турган дээрзин демдеглээн [1964: 71]. Шиини ол үеде Тывага эң баштайгы коллективтиг ажил-агыйларны тургузарының болгаш бай идегеттер-биле демиселдин чугула айтырыыңга тураскааткан [Калзан 1975: 47].

Бөлүк авторлар коллективи баштайгы тыва шиилерни бижииринге боттарының үлүг-хуузун кирип турганнар. “Хаан чарлыгы” деп драма чогаалын С.Сарыг-оол, Б.Хөвөңмей, С.Кызыл-оол кады демнежип чогаатканнар [Сагды 1973: 40].

“Чечен-кыс” деп шиини база бөлүк авторлар бижээн. Ону шак-ла ындыг аттыг тоолга үндезилээни улустуң аас чогаалы чүгле драматургияның эвес, а тыва литератураның кол укталган дөстөринин бирээзи болганын бадыткап турар [Мижит 2013: 139].

С.Токаның «Херээжен» (1935) деп чогаалында революция темазын чырыткан. Ажыкай ноянның аалынга хөлечиктеп, дора көрдүрүп, базындырып чораан Долума деп ядыы уруг революцияның ачызында сагыш-сеткили хостуг-чаагай болуп, чаа салым-чолдуг апаар. Ону улусчу эрге-чагырганың органынга – кожуун чагыргазынга сонгуур [Калзан 1975: 48].

1935 чылда В.Көк-оолдун «Чутту утпаалыңар», «Чалым-Хая» деп шиилери аңгы номнар кылдыр парлаттыңан.

1937 чылда чырыкче үнген «Шии ному» деп чыындыда С.Токаның “Узун-Кара, Семис-Кара”, В.Көк-оолдун “Эки хүн”, В.Көк-оолдун «Хайыраан бот» (баштайгы вариантызы) деп шиилери база Шурзун-оолдун орус дылдан очулдурганы “Хүреш күштүг болур” деп драма чогаалы кирген.

“Эки хүнде” тыва улустун аас чогаалының ыр, кожамык, йөрөөл хевирлери ажыглаттыңганындан чончу аян-хөөн күштүү-биле илерээн. Чижээлээрге:

*Оолдар, бистер, он-на санныг,
Оран-чурттуң оолдары бис.
Олар хөөкүй үш-ле санныг,
Ойнуң-чиктин сектери дег.*

*Оран-чурттуң оргу шөлүн
Орлан акым сүрүү базар.
Орун баары олбук, ширтээн
Ортун-кара чеңгей базар.
Мергенниң йөрөөли:
Борбак бажым болчаглыг бора тей болзун!
Борбак чүрээм бодум болзун,
Бо тайганың дүвүнге чурттазын!
Сөөк-даяам Сүмбер-Уула даг болзун,
Сүт далайның ортузунга чурттазын!
Ийи караам кум-сең ийи куш болзун,
Ийи агар-сандан ыяшка хонзун!*

“Эки хүн” деп шии ниитизи-биле тоол аянынга бижиттинген.

1938 чылда С.Токаның «Үүр даргазынга үш чыл болдум» («Дөңгүр-оол») деп комедия жанрынга чоок шиизи тускай ном кылдыр парлаттыңан.

Бирги үе-чадада О.Саган-оолдун «Болбайн барган дой», С.Пюрбюнуң «Оруувус шак ындыг» деп шиилери база бижиттинген.

Түңнеп чугаалаарга, баштайгы тыва шиилерде төөгү, революция, хосталга, чут, коллективизация, кижизидилге темаларын колдады чырыткан. Жанр талазы-биле алырга, трагедия, комедия, драманың эгези салдынган.

Kök-ool

Cuttu utpaalyңar

3 көзеge şii

По polza, cut-pile temlssezir tugajында cogaatkan şii, uk utkazy polza, кьъс, yjezinde malыn cuttan kamgalavas, araganың азылн кьльг ulustar tugajында polgaş malыn cutka альспас teeş ekki азы кьльр turarlarnың tugajында pilindirgen.

Şii podu polza, хөј еves 3-le көзеge.

KIRZIR ULUSTARЫ:

Сьrgal. 45-50 харльој, ulus nee-pile podunuң kattyşkaş, 85 xire nek azaap turar, uk азылнда pir tugaar kizi.

Syncyk. 52 харльој, хуузунда 7 kazaa tutkan kizi.

Toskaarak. 54 харльој, kuza xunanы podu-pile yzyp turar, хөјge ylegerlig kizi.

Kazaa. 40 харльој, podu yrgylcy araganың азылн кьльр turar calгаа kizi.

Tarыjmaa. Сьrgaldың kadaјь, 43 харльој, азылнга ekki kizi poor.

Taraa. 36 харльој, Kazaa-pile pir төmej paza aragalap turar kizi.

KÖZEGE I.

Сьrgaldың өө турар, uk өгде Сьrgal, Syncyk paza Toskaarak polgaş kadaјь olurar (arazында şajlap cugaalazыp olurar).

Сьrgal. Pistiң Kazaa tep aşşak cut-pile temissel tugajында кандьој-таа кемцеој албаан kizi polgaş tur po. По cer-le kajын анаа poor, po kiziniң tugajында pir кемцеој алр polza coguur poor. Pir еves po хевеер турар polza, iji cangыs cyvezin cok кьльр альгындан cajlaar-pe ol.

Syncyk. Харып маңаа po toraan kel tep алгаş, онu pir сагыр surgaar polza, ekki tur poor.

Toskaarak. Маңаа kel teeş peer ekkel cыdar cyu poor, харып ооң аалынга pargaş, ооң-pile cugaalazыp, ооң aragalaar азылн cok кьльр-

la polgaj. Харън туун ооң өөнге раарымга сор арнь sargara-pergen olurar kizi cordu, aarъj-pergen еves-pe ol. Aarъj polza, onu kizi kancaar poor (*kajam meъee таъзаъ peejt teer*).

Съргал. Се ону маъаа сугаалаşкаş kancaar poor, cut komistery pilip turlar ijin-aan. Pis onu şiider cyu poor, şънь-taa kelze piske xamaan еves ol.

Toskaarak. Cyu teeriъ ol poor? Camdъk cut komisteri pir-taa kълgan азыль cok, anaa-la yrdyne-pergen olurar ыşkazъl, ol komisteriъ coruu-pile Kavaa аşşak pezin aragalap turar tur. Cut komisteri teerge anaa-la olurar, komister-pis tep, pir-taa kълgan азыль cok turlar.

Paza camdъk cut komisteri par tur. Ol eşter polza, koncuoъ ekki азылдаp turar tur. Po ekki азылдаp turar eşter polza, ulustuъ malънь ciir sigeni polgaş съdar kazaazъn ekki кълр алган турар тур, тын-tan cok, хун-taa cok азылдаp турар, ol eşter ulustuъ азыльн ekkizi-pile кълр, 3 tug. onza sessiniъ айтъыşкъньн кyyssedip тураъ ol tur, еş Kavaa pile Taraa polza, araganъь азыльн кълр турар тур. Мъncар тургаş kancaar ulustar-ijin aan.

Syncyk. Ol şъn, eşter. Camdъk cut komiteri par, cer-le cybe кълbas, anaa-la olurar, харън төр cerden, Cozuun ergeleer cerden ulus keer, po cut-pile temissel кълр corukka хырезип турар тур, cut komisteri polza, харън anaa-la yr ye pergen olurar, кълр cybezi pir-taa cok.

Kazaa koncuoъ ezirik ыр şooru-pile kirip keer.

Kazaa. Cyny кълр olur sler, eşter? Ыr-pile: Aragalaar амъ cybe, Aatka munar тырген cybe. Edik keder сълъoъ cybe, nek munar cozaъ cybe.

Kizi тълнаар solun c-y-y-y tur, eşter? Ы-Ы-Ы-Ы, сор соoъ pergen coor, men po хун piccii ezirij pergen tur men, eşter, men kajъn азырар men ala, akкълар? Xi-xi-xi... Къmda piccii азыoъ cybe paръл? Men piccii ezirij pergen tur men ala, eşter, xi-xi-xi... Се ol-taa kancaar азырvas poor oъ!

Съргал. Kajъn азырар, mal cok coruurga, araga-la par polza. Cyge aragalap turar kizi sen? Malъь kazaazъ polgaş ciir sigeni kajъ xirel?

Kazaa. Mal teer cyu poor, cer oottap, sigen cip coru-la ijin aan. Ыnda kizi соваар cyu poor, men aragalap turzumza-taa anaa pir хej cerge izip турvas, mal азыльньн sajъралънга aragalap turar kizi men.

Ce kыmda araga parыl, eřter, pir ewes par polza, хej cyge olurar cybel, onu peer salыr-la polgaj, ы-ы-ы-ы ce... Kyzyr podumnu aaraj.

Toskaarak. Ce po kizi-pile мынсар олурган хеее-таа par тер-ре, am po doraan maldыn kazaazyn сылылаар polgař ciir cemin peletker kaar tur, am ertten po uluы oj ciktioы cerlernи мыгыгай kara кыдыр ezip kaaptar tur. Po koncuы, mal азылыгы tugajында aragalap turar kizi-pile мынсар-la олурган хеее cok poor, ce, eřter, am corruptaалыгар, po kizi магаа mal sajырадыр олургай aan.

Synsyk pile Сыргал унур coruj paar, arazында uluska cetpes ыыт-pile.

Toskaarak. Ce, sen aragalap korem, eř Каваа! (*yne peer*).

KÖZEGE XAAR.

KÖZEGE II.

Kazaаныг өө, Kazaa kadajы-pile, kadajы řaj хажындырыр olurar, Kazaa taraa soktaan, Taraa ařřak taakрылаан olurar.

Kazaa. Po хын malga picce cer ezip perip, řыdattынmas tur, тын picce cybe izipken kizi men, paař aaraař cor koncuы coor po, jo-jo-jo!

Kadaj. Sen cyge aragalap turar kizi sen, малыг каж хире туруп тур?

Аla nek кандыы тур? Мындаа kudu aalga coraař kel сыткаш, ol ala nekti көөрымге хөөккыj koncuы-la argan cordu. Po kizi paza aragalap turup pergen, kaař cybe cutka alыr cetken, мындыы koncuы cybe cer-le көрween kizi men, кансаар cybe ijin aan.

Taraa. Slernиg nekerигer cor cygeer cordu, хагып Synsyk аалыгы nee кансаар poldu, koncuы argan neker ында cybe cordu.

Kadaj. Cybenи megelep olurar, Synsyk аалыгы nee semis nek polvas ijik pe, aragalaар ulus slernиg neeыer argan tur (řaj sooj perdi taraаg peer ekkel).

Taraa. Sler ol aalga kazan coraan sler? Men көөрумге ol aaldыg nee куш уы ewes aal cordu...

Synsyk (*kirip keer*). Caa, cyu tur, eřter, nek mal кандыы тур?

Taraa. Nek mal cygeer tur, сы po хире apparganda азыгар тер-ре polar.

Synsyk. Po мынсаар pory каж хире corup tur могар аřřak? Kemceы ap tur sler pe?

Kazaa. Хагып par polgař tur, мындаа pistиg pir nek cip kaan tur po, kemceы алыр teeř кансар kemceы алыр poor onu, Тагдыгыг targan ыдып, хурал узыркен kezigyn ewes.

Toskaarak (kirip keer). Ekki pe, eşter? (өөрү ында мында mendilezip turar).

Toskaarak. Po хун мында хурал кылыр тееş. car тарадыр cor мен, am po toraan cut tugajында-taa polgaş mal азылыны tugajында кым kizi cyny кылганы, onu маңаа ар көөр арпаар poor pis. Харын кым kizi cyny кылган, oozun ekkizi-pile peletker podap алгаş olurar polza, coguur poor.

Kazaa. Pir еves cybe кылбаан kizi par polza, onu кансаар ирги? Cogum кемсеој peer ирги-pe?

Taraa. Kemceој тер суу poor, херек кылыр каан еves, cyge кемсеој peer cybel анаа-la олурган aratka. Pөry mal cip каан tur, ony кансаар кемсеој алыр poor, şaazaы puzup каан caş uruoј еves, pir еves caş uruoј şaazaы puzup каан polza, uzazыnce caksapкај erttik.

Kazaa. Хурал yzyр каан kezигын еves ten-aal.

Taraa. Ije харынан, cer-le pөry тер cybe perge cybe-le cordu.

Cыrgal. (kirip keer). Ce, eşter, маңаа хурал polur tur, маңаа iletkel кылыр kizi toraan cedip keer poor. Sandaj saazyндан peletker алгаş olurza coguur poor (*Sandaj кылдыр aptыра салыр алгаş олурur turar*).

Kazaa унур par cыdar...

Cыrgal. Oj, аşşak, кајы раагы ол, маңаа хурал polur polgaj, am ыңай peer pargan херее par-pe?

Kazaa. Men toraan keer мен, мында аадым par cybe, onu ootкагыр кааş kelijin (*yne peer*).

Toskaarak. Po хун cer-le ең сөөлgyzy кылдыр cугaalазыр ар көрееліңер.

Kara-seek (kirip keer). Aşşaktar, ekki pe?

Ulustar. Ekkii, sler ekki pe?

Cыrgal. Саа, eşter, am еş cedip kelgen cybe төлеede хуралды coruda peer pis-pe?

Kadaj şaj kudup olurar, Kara-seek şajlap olurar.

Ulus. Cyылдыој tur-o-o-o! Mal алдынга өдек төгер teen ulus ertte кыла perze ekki poor...

Cыrgal. Ындыој polza, eşter, cut-pile temissel tugajында еş surgаксыдан todargaj iletkel кылыр teen мындыој tur ijin, eşter.

Toskaarak. Pistiң Kazaa кансаар pargan kizi poor-po, targa?

Cыrgal. Адыр, eşter, onu мен рагыр кыј тер keejin (*yne peer, Kazaa, Kaz-a-a-a тер кыј-тер turar*).

Taraa cyyk yzyynden udur cъдыр алыр.

Съргал (*kirip kelgen*). Kiziñer-taa turgunnaj pergen tur, ce ol-taa kancaar xuraldъ coruda peer tur.

Ulus eweeş ысыуве төледе, targa sonġaan xeree par-pe, ester (өөрү, оозу-la ekki poor).

Kara-seek. Caa, eşter! Men хөј cyве cugaalap turbas men, men slerge piccii topcu cybeden cugaalap perejin. Cogum, ulustuñ 3 tug. onza sessisinden polgaş 2 tug. plenumdan mal азылыныñ tugajында cyу тер айтканы, онu маңаа todargaj cygaalap perejin. Oktavныñ uluq revoluzunuy ассъ хавъјаазъ-pile pottanъr тывылган TAR-ныñ 13-14 съл роор turup kelgeni polgaş paza iştikkinin feodal-teokrat idegetteringe udur polgaş taştykkыныñ imperialisteringe udur kalbak хөј arat tymennin temisseli polza, TAR-ныñ tuskaj хамааръşpas, pot ergelioñ togunnaarъn eleen ръзыдыр, pygy delegejinin tarlatkannarъныñ curtту poor, аңġъ cok socialistioñ niittilgeni turguzup par cъdar, Sovet Socialistioñ Respublikternin Ewileli-pile polgaş oranында feodal харылаа coruunuy тазылыñ erestii-pile tura тыттыр, ооñ pot ergelioñ, tuskaj хамааръşpas togunnaarъn ръзыдыр turar Mool Arat Respublik-pile ха-туñманыñ jozugaar ederzirin ръзыткан. Ам маңаа maldыñ азылыныñ tugajыñ piccii cugaalap көреjin, pistin TAR-ныñ азыл агъылыныñ kol адыръ mal азылы polur. Cazak polgaş nam polza, көşkyn connuy turup turar хевириниñ pajdalыnga mal азылыñ pygy кемсеoñler-pile хөгcyдур ръзыдарыnga pygy-le podalyn көryндыгур салъr temissezir: tus cernin сөөк малыñ sajырадыр, tus cernin сөөк малыnga yrecilgeni turzulga кылыр corudar. Po polza, orанныñ ekonomnuoñ kyzyn ръзыдыр, өstyreinge төгым poor, мыңcangaş maldыñ азылыñ polgaş ооñ paraannyoñ produksuzun ekkizi-pile corudar polza, coguur, mal polza, pistin orанныñ pir sugula маşиназы po polgaş turar tur. Харъn, ester, moon-pile кадъ slerge sagындыръr кааръn polza, agaарныñ ајылында maldы perwejin azaar polgaş araganыñ азылыñ cok кылыр хerek. Ekki азылдар turar eşter par, ol eşter paza maldыñ азылыñ teeş, slernin-pile pir төmej кызыр turar, paza өске eşter par, araganыñ азылыñ teeş maldыñ азылыñ uttupkan corup turar. Мындыoñ paak yleger cok coruk polza, cer-le talaar polgaş тааръşpas polur tur. Мыңcangaş men moon-pile тоozup каар tur men eşter. TAR-ныñ mal азылы telgereer polzun!

Paza pistin po азылывыс telgereer polzun.

Өөрю pajыrlap olurarlar.

Сьргал. Се, ештер, ам айттыгьој кьмда пар полгаş tur po? Пар полза тарьј перип турар тур, ештер?

Synsyk. Men polur irgi pe? Eştiñ iletkelin xyleep algaş, piccii cybeler cugaalap көрејin. Cogum cyl teer polza, paak eşterniñ tugajьnda piccii cybe salьp көрејin. Pistiñ aravьsta yrdyne pergen eşter par, cer-le kьlgan cybezi pir-taa cok. Cizeeleerge: Xajьrakkan sumuzu coraan eş, Cajьloј-alaak sumuzu coraan eş, oon-taa өске eşter par, aяaa pir-le yrdyne pergen olurlar. Kizi cybe cugaalaarga ьт eerip olurganьndan tora podaар. Cygeer-le caa tep kaар. Mьndьoј eşter, cogum po coruun тарьј cok кьль polza coguур poor. Pir eves po ulustar-pile po хевеер мьнсаp турар polza, mal cok polganьвьs ol tep pilir eşter. Cut-pile kandьoј temissel кьльp tur-sler teerge, xural yskен kezigyn-pe teer, pөry-pile kandьoј temissel кьльp tur-sler teerge, şaazañ yreen caş uruoј-pe teer, mьndьoј cyul cok ulustar par, ol eşterni тарьј «Şьn» solunga carlal кьльp хөјge таьндар polza coguур poor. Се men moon-pile тоozup kaар tur men.

Сьргал. Mende par tur, piccii cugaa, eşter. Po eştiñ iletkeli koncuoј şьn, po eştiñ iletkelin pis po olurgan eşterden өске kyysseдиr ulus ховар poor, eşter. Cizeeleerge pezin po piree udup cьдьr, mьndьoј ulus kancар po cyylderni kyysseдиr poor. Paza kozuun ergeleer cerden-taa, kozuun nam kozkomdan-taa, profess төleezinden-taa, revane komitet cerinden ulustar karara pergen, uzazь xorlaj pergen keep-le турар, pistiñ ergim eşter арньга саар, артьга арагалар турар, po cer-le kajьn poor, eşter, podavьza мьгьгај koncuoј yleger cok cybe po polgaş турар tur iјin. Mьнсаp турар tep cybe...

Toskaarak (*сьtkan Taraaнь turguzur тьrtkaş*). Sen cyge udup cьдар kizi sen, mьнда xural poor turda, cyreeñ aарьј pergen kizi sen-pe?

Taraa. (*koncuoј korga pergen*). Oј, akkьm, cyu poldu po? ь-ь-ь jo, paazьm aaraaş, kancар pargan coor, jo-jo-jo.

Toskaarak. Araga aль tep tur iјin aan. Piјee şagda aza aль teer cybe polgaj, am po yjede paak calgaа ulustarnьñ araganьñ azazь aль yje tur iјin, şьn xerek, mьndьoј koncuoј yleger cok eşter par, pottarь aragalар турар, malь ciir cybe тьppas, тој kizi мьjaа хемирip турар, ergelioј eezi aragalар olуrар. Ooda-la, Taraa, sen kancар pargan kizi poor sen? Kьrgan kizi!

Сьргал. Се, eşter, ам хөј cugaa хөрек par pe, ам pir eves cugaalaар kizi cok polza, cygeer-le tarap mal azьль кьlza ekki poor.

Өөрү ында-мында чок тур ро тугайты-ла тизип турар.

Kara-seek. Саа, аккылар, мен куду аалга парыр хурал кылар көрејин, слер цедс peerin кызыр көрунер! Саа парыгылы, аккылар (*yne peer*).

Сыргал. Се, ештер, соруп, мал-малан сувевис көгүр көреелінер (*yne peer*).

Taraa. Кансар-таа парган сувезил, кизини анаа-ла тиріоге сіір цедс peer, ат суве евес-ре ро!

Kazaa. (*kirip kelges*). Се суу полдуң моң, кырган, улзуң суу тидір?

Taraa. Суу теер poor, кизини тиріо олурда ла сір каар улус-ла тур, сен каяа coraas келдің?

Kazaa. Нек казаазыны іштеңе олурдум-на, оларга кансар тиріоге сидирттир каар poor кизи, езим!

Taraa. Се мен-таа соруп көрејин, улус кизини тиріоге сіір сыгај-перген суве тур ро (*yne peer*).

Kadaj. Сең-таа консууңну: суве-ле полза улуска сыгымсыйеткен соруур, арагаң азын каар көрем, іреј!

Kazaa. Се аңаңна-па, сен мені сургаар сен-пе, јадараан кулугурлар! Кизинің пилір суу apparzyk!

Kadaj. Ындық тур, іреј, сазын тараа тарыр турда кансар пар евес сен. Ынаарда консуқ тартық сөглеј мен аан (*yne peer*).

KÖZEGE XAAR.

KÖZEGE III.

Сыргалды өө, ында Toskaarak, Syncyk суқлар олурар, Kadaj şaj izip олурар, aşşaktar arazында cygaalazыр олурар.

Сыргал. Ро кызын ро каас сувени соокка первес тееш, мен сер-ле амыр көрвеен кизи-мен, ам пир сагыс амыраан евес-ре ро!

Toskaarak. Мен пазала ол, ам хагып тараа тарыр алыс пир перге полгас тур ро, ындық полза-таа, мал пар суве төледе, каян азырар.

Kadaj. Мал-ла пар роорга, тараа ол полгај аан, Toskaar, хагып ро Kazaa тер кырган куруқ калан теер суве, сен ол аалга cookta cordуң-ре моң? Пир евес куруқ калан полза, консуқ перге суве ол тур, хөөккыј ол кадај-ла консуқ poor тур, саңгыс neem тееш церни пир кыдыр сгеннер соруур кизи полдур јјин ол...

Toskaarak. Туун-не, казан coraan мен, кадај саңгыс neen ар алган cordu, хырен-ала şaryzy узур калан евес-ре-оң!

Synsyk. Ol kazaa tep kizi cer-le koncuoĳ aragalap turgan, men pezin kaaş udaa soglep kelgen-men, cer-le kizi tomaa toobas kizi turgan.

Taraa. (*kirip keer*). Ekki-pe, eşter?

Toskaarak. Ekki polvajın kizi kancap paar tep podaар-sen? Kaaş malыŋ kajы хире кыъş азыгър алдыŋ-моŋ?

Taraa. Mende cуnyŋ malы poor, canğыs nek aaraaş uzup-la kalgan cybe, oon eşke mende mal par еves.

Synsyk. Aaraaş, aaraaş tep algan, cuttan tiziŋze kancap paarы, cor megelep olurar sen moŋ!

Kazaa kirip keer, ыт cok olurar.

Сыргал. Еş, ekki-pe moŋ, malыŋ kajы хире сыл азыгър алдыŋ moŋ, Кыргызан? Paза ынаар solun cyu tur moŋ?

Kazaa. Kaaş cybe teerge cyu poor, aaraaş uşkulap kalgan poldur ijin. Po koncuoĳ nek caraalaар aарыoĳ par, pir koncuoĳ tajзыn ol polgaş tur po, харын po мынсаар eşşeel poldu-pe?

Toskaarak. Ol cyu tep olуrагыŋ ol poor, cyu teeringe ынца tittine-perdi, cygyrer teeringe cygyryŋ uştuna-perdi pe moŋ? Nek aары kajaa turzuk, ынцаар megeleer cybe-pe moŋ, aşşak!

Kadaj. Taraa pile Kazaa ijelee cer-le cyveni megelep coruur, cutka malыn ulyryp algaş aарыoĳ tep coruur, anaa cuttan uly-perdi tize kancap paar cybel onu: slerni kizi ulyryp kaар еves.

Сыргал topşuluur algaş ojnaj peer.

Synsyk. Am хej olut par-pe, am paгър тагыŋ-perze coguur poor...

Toskaarak. Cer-le oozu ekki poor хын urylep kelgen tur.

Сыргал. Am po хын тагъважын paar polza, cer kurgaj peer еves-pe, eşter.

Kadaj. Ce cyge olurar cybe!

Ulustar ында-мында turup, ыныр сыдар...

Kazaa. Oj, akkыlar, meni кыдыŋarga кыър ар koryner, men arga cok poldum!

Toskaarak. Aragan-pile тагыр al, pis araga еves-pis!

Kazaa koncuoĳ muŋgarap olurar...

Сыргал. Ol kajын poor, ce ындыoĳ tur, seni pis алыр tur pis, tuzalaар tur-pis, am moon soŋgaар yleger cok coruуŋnu salgaş ylegerlioĳ азылды кы! (*yne peer*).

Kazaa. Am-na pilindim, pir eves po ulustuj arazynda myndyol
ulus par polza, oozun cok kылgaş maldыj азылн ekkizi-pile corudar
tur! Taraanь am parыp tarыj-peer tur (*yne peer*).

KÖZEGE XAAR

1935 ч.

Айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Шииниң кол темаларын илередиңер.
2. Шииниң киржикчилерин бөлүктөңер.
3. Чогаалда арагалаашкын айтырыын кымнарның овор-хевирин дамчыштыр көдүргенил?
4. Шииде ремаркаларның ужур-дузанын тодарадыңар.
5. Ремаркаларның бөлүктээшкинин кылыңар.
6. Шииниң уран-чечен дылын сайгарыңар.
7. Чогаалда болуушкуннарны маадырларның овор-хевирин дамчыштыр чураанын сайгарыңар.
8. *«Чут-биле кандыг демисел кылып тур силер дээрге, хурал үскен кезигүн бе дээр, бөрү-биле кандыг демисел кылып тур силер дээрге, шаажан үрэн чаш уруг бе дээр»* деп домактың утказын тайылбырлаңар. Ында троптарның кайы хевирин ажыглаттыңан-дыр?

Түннел

Өөредилге-методиктиг пособие тыва литератураның хөгжүлдезиниң бирги үе-чадазын өөрениринче угланган. Ында 1921-1944 чылдарда бижиттинген, моол дыл кырынга үнүп турган баштайгы шүлүктөр, латинчиткен бижик кырынга парлаттынган, амгы үеде тывылбас, архив шыгжамырында чыдар чогаалдар база кирген.

Ажылды бижиирде, литературоведтер Д.С.Куулар, У.А.Донгак болгаш өске-даа чечен чогаал шинчилекчилериниң, Н.Ш.Куулар, М.А.Күжүгеттиң тыва литератураның үе-чадаларга хуваалдазының дугайында ажылдарын, чогаал төөгүзүнге хамаарышкан эртем статьяларын, монографияларны өөренип көргөн. Ынчангаш бөлүк авторлар коллективиниң бижээни “История тувинской литературы. Т. I. Истоки. Литература Тувинской Народной Республики (1921-1944)” деп монографиязынга даянган.

Өөредилге-методиктиг пособиениң бирги кезээнде тыва поэзияның тыптып келгенин, баштайгы базымнарын, эге сайзыралын өөренип көргөн. Аңаа хамаарышкан практиктиг материалдарны киирген.

Дараазында тыва проза чогаалының 1921-1944 чылдарда үндезилеттинип, тыптып келгенин, эге базымнарын сайгарып көргөн. Практиктиг онаалгаларны сөзүглелдерге таарыштыр ажылдап кылган.

Тыва драматургияның тыптып келгенинге, улаштыр сайзыраанынга хамаарыштыр материалдар өөредилгеге ажык-дузалыг. Ынчангаш В.Көк-оолдун “Чутту утпаалынар” (1935 ч.) деп сөзүглелин тывары берге шиизин латинчиткен алфавитке парлаттынганы-биле олчаан киирген.

Өөредилге-методиктиг пособиезде амгы үеде көңгүс тывылбастаан чогаалдарның сөзүглелдерин кииреринче онза кичээнгейни угландырган. Ооң кол чылдагааны – тыва литератураның баштайгы чогаалдарын кадагалап арттырып алырында, оларны дараазында салгалдарга хумагалыг дамчыдарында.

Литература даңзызы

1. Балданов С.Ж., Бадмаев Б.Б., Буянтуева Г.Ц-Д. Литература народов Сибири. Этнотрадиция. Фольклорно-этнографический контекст. – Улан-Удэ, 2008. – 303 с.
2. Волков И.Ф. Теория литературы. – М.: Просвещение; Владос, 1995. – 256 с.
3. Донгак Р.М. Чогаалдарны номчуп ора... – Кызыл, 2014. – 195 с.
4. Донгак У.А. Этапы становления и развития тувинской литературы (типология в построении истории тувинской литературы) // Методологические проблемы изучения истории литературы народов Сибири. – Кызыл, 2005. – С. 43-50.
5. История тувинской литературы. Т. I. Истоки. Литература Тувинской Народной Республики (1921-1944). – Новосибирск: Издательство СО РАН, 2013. – 266 с.
6. Калзан А. Амыдырал болгаш литература. – Кызыл, 1980. – 176 с.
7. Калзан А.К. Өзүлдениң демдектери. – Кызыл, 1991. – 304 с.
8. Калзан А.К. Тыва литература амгы үеде // Улуг-Хем. – 1983. – №. 55. – С. 141-163.
9. Киндикова Н. М. Алтайская литература в контексте тюркоязычных литератур Сибири. – Горно-Алтайск, 2001. – 105с.
10. Киндикова Н.М. Литературы Сибири: опыт исследования. – Горно-Алтайск: РИО ГАГУ, 2014. – 180 с.
11. Киндикова Н.М. Периодизация тувинской литературы: историография вопроса // Литературы Сибири: опыт исследования. – Горно-Алтайск: РИО ГАГУ, 2014. – С. 35-39.
12. Киндикова Н. М. Статьи об алтайской литературе. – Горно-Алтайск, 2010. – 176 с.
13. Куулар Д.С. История и современность. – Кызыл, 2002. – 160 с.
14. Куулар Д.С. Киж, бойдус болгаш үе дугайында тоожу // Улуг-Хем. – 1989. – № 70. – С. 157-162.
15. Куулар Д.С. Төөгү болгаш амгы үе. – Кызыл, 1982. – 160 с.
16. Куулар Д.С. Тыва литератураны үе-чадаларга

хуваарының айтырыглары // Улуг-Хем. – 1993. – № 3. – С. 152.

17. Кюнзегеш Ю. Ш. Аас чогаалының кавайындан... – Кызыл, 2014. – 206 с.

18. Литература дугайы / С.Сарыг-оол, А.Калзан тург. – Кызыл: ТывНҮЧ, 1955. – 71 с.

19. О творческом наследии С.А.Сарыг-оола. Материалы конференции, посвященной 100-летию Народного писателя Тувы С.А.Сарыг-оола. – Кызыл: Тываполиграф, 2010. – 232 с.

20. Романенко Д. У могучих истоков. – М., 1963. – 87 с.

21. Салчак В.С. Тыва чогаалдар болгаш чогаалчылар дугайында демдеглелдер. – Кызыл, 2005. – 54 с.

22. Салчак В.С. Тыва чогаалчылар дугайында демдеглелдер. – Кызыл, 2000. – 75 с.

23. Самдан З.Б. Лики тувинской словесности. – Кызыл, 2001. – 112 с.

24. Самдан З. От фольклора к литературе. – Кызыл, 1987. – 98 с.

25. Самдан З.Б. Тыва чогаалдың кокпалары-биле. – Кызыл, 2005. – 122 с.

26. Серен-оол Ч.С. Тувинская проза сегодня // Улуг-Хем – 1979. – № 17. – С. 250-253.

27. Серен-оол Ч.С. Чогаал дугайында демдеглелдер. – Кызыл, 1986. – 66 с.

28. Танова Е.Т. Тываның чогаалчылары: намдар-төөгүзү, ажыл-чорудулгазы. – Кызыл, 2013. – 192 с.

29. Тыва литература. Допчу төөгүзү. – Кызыл, 1964. – 55 с.

30. Тыва литератураның төөгүзүнүн очерктери. – Кызыл, 1975. – 201 с.

31. Тыва литература талазы-биле эртем статьяларының чыындызы. Башкыларга дузаламчы. – Кызыл: ИРНИ, 2006. – 68 с.

32. Тываның чогаалчылары. – Кызыл, Тув.кн.изд-во, 2001. – 72 с.

33. Тыва чечен чогаал: сөөлгү үениң шинчилелдери. – Кызыл, 2009. – 104 с.

34. Хадаханэ М.А. Тувинская проза. – Кызыл, 1968. – 130 с.

35. Хадаханэ М.А. Беседы о тувинской литературе и не только... – Кызыл, 2006. – 99 с.

36. Херел А.Х. Роль одноактных пьес В. Ш. Кок-оола 1930-х гг. в зарождении национальной тувинской драматургии // Вестник БГУ. Язык, литература, культура. – 2015. – №10. – С. 143-147.
37. Чамзырын Е.Т. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы. – Кызыл, 2009. – 157 с.
38. Челтыгмашева Л.В. Хакасская проза и проза народов Саяно-Алтая в культурно-этническом аспекте. – Абакан, 2014. – 103 с.
39. Чүлдүм Ч. Номчукчунуң эскериглери. – Кызыл, 1998. – 76 с.
40. Чүлдүм Ч. Тевек. – Кызыл, 1996. – 141 с.
41. Юбилеи писателей. – Кызыл, 1999. – 107 с.

Учебное издание

Соян Айланмаа Мылдыргыновна

ИСТОРИЯ РОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (1921-1944 гг.)

Учебно-методическое пособие

На тувинском языке

Редактор А.Р. Норбу

Дизайн обложки К.К. Сарыглар

Сдано в набор: 05.06.2019. Подписано в печать: 11.07.2019.

Формат бумаги 60×84 ¹/₁₆. Бумага офсетная.

Физ. печ. л. 3,1. Усл. печ. л. 2,9. Заказ № 1522. Тираж 50 экз.

667000, Республика Тыва, г. Кызыл, Ленина, 36

Тувинский государственный университет

Издательство ТувГУ